विषयशीर्षकम् - **ऐच्छिकसंस्कृतव्याकरणम्**
पाठ्यांश सङ्केतः - १०३
पाठ्यांशप्रकृतिः : सैद्धान्तिकी

स्तरः - प्राक्-शास्त्री (संस्कृतप्रशिक्षणम्)
पूर्णाङ्काः - १००
उत्तीर्णाङ्काः- ४०
पाठ्यभाराः -: ९६ घण्टा (क्रेडिट ३)

१. पाठ्यांशपरिचयः

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्योच्चमाध्यमिकविद्यालयीयपरीक्षामुत्तीर्णानां शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां प्रवेशार्हतासिद्ध्येऽतिरिक्तविषयतया निर्धारितोऽयं संस्कृतव्याकरणविषयसम्बद्धः पाठ्यांशः । अस्मिन् पाठ्यांशे प्रत्याहार-स्थान-प्रयत्न-संज्ञासन्धिसूत्र-सुबन्तपदसिद्धि-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-तिङन्त-रूपावली-कारक-समास-सम्बद्धा व्याकरणसिद्धान्तविषया निर्धारिताः सन्ति ।

२. सामान्योद्देश्यम्

अस्य पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यानि अधोनिर्दिष्टानि सन्ति -

- संस्कृतव्याकरणसिद्धान्तज्ञानपुरस्सरंशब्दसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनम्
- संज्ञाविधायकनिर्धारितसूत्रार्थप्रदर्शनपूर्वकमज्झलादिसन्धिप्रक्रियानिरूपणम्
- सुबन्तशब्दसिद्धिप्रक्रियानिदर्शनम्
- अव्ययशब्दार्थनिर्धारणंस्त्रीप्रत्यान्तशब्दसाधुत्वख्यापनञ्च
- कारकविभक्त्यर्थनियमप्रयोगाभ्यासः
- समासप्रक्रियांबुध्वासमस्तशब्दनिर्मितिप्रक्रियाप्रकाशनम्

३. विशिष्टोद्देश्यं पाठ्यविषयसंयोजनञ्च

प्रकरणगतविशिष्टोद्देश्यम्	पाठ्यविषयाः	अङ्काः
• संस्कृतव्याकरणप्रयोजनैतिह्यविवेचनपुरस्सरं निर्धारितसंज्ञासूत्रार्थज्ञापनम् • वर्णोच्चारणस्थानप्रयत्नभेदाभ्यासः • उपसर्गपरिचयप्रदानम् • अच्-सन्धौ निर्धारितसूत्रार्थानुसारेणलक्ष्येप्रयोगप्रकारनिदर्शनम् • अच्-सन्धियुताना.शव्दानांविच्छेदाभ्यासः, विच्छिन्नानांशब्दानां सन्धिकरणाभ्यासश्च • हल्-सन्धौ निर्धारितसूत्रार्थानुसारेणलक्ष्येसङ्घटनम् • हल्-सन्ध्यन्तर्गतानांप्रयोगाणांसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनम् • हल्-सन्धियुताना.शव्दानांविच्छेदाभ्यासः, विच्छिन्नानांशव्दानां सन्धिकरणाभ्यासश्च • विसर्गसन्धौ निर्धारितसूत्रार्थानुसारेणलक्ष्येसङ्घटनम् • विसर्गसन्ध्यन्तर्गतानांप्रयोगाणांसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनम् • विसर्गसन्धियुताना.शव्दानांविच्छेदाभ्यासः, विच्छिन्नानांशव्दानां सन्धिकरणाभ्यासश्च	१) प्रकरणे - संज्ञासन्धिज्ञानम् :- तत्र संज्ञाप्रकरणे - व्याकरणप्रयोजन-व्याकरणैतिह्यबोधनपुरस्सरं मुनित्रयमिति मङ्गलपद्यार्थबोधनम्, प्रयोजनज्ञानपूर्वकं माहेश्वरसूत्राणां कण्ठस्थीकरणम्, उपदेशेऽजनुनासिक इत्, हलन्त्यम्, उपदेशपदार्थबोधनम्, अदर्शनं लोपः, तस्य लोपः, आदिरन्त्येन सहेनेति सूत्रार्थबोधनपूर्वकप्रत्याहारसिद्धिप्रक्रियाया अन्योऽन्याश्रयदोषपरिहारस्य च ज्ञापनम् । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः, उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः, मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः इति सूत्रार्थावबोधपूर्वकाष्टादशादिस्वरभेदज्ञानम्, तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इतिसूत्रार्थज्ञानम्, अत्रैव स्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नाश्च सम्यक् शिक्षणीयाः । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्(वा.) नाज्झलौ, अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः, तपरस्तत्कालस्य, अदेङ् गुणः, वृद्धिरादैच्, भूवादयो धातवः, चादयोऽसत्त्वे, प्रादयः, नवेति विभाषा, स्वं रूपम् ....., विरामोऽवसानम्, परः सन्निकर्षः संहिता, हलोऽनन्तराः संयोगः, सुप्तिङन्तं पदम्, ह्रस्वं लघु, दीर्घञ्च इति सूत्राणां सम्यक् अर्थबोधनम् । इको गुणवृद्धि, अचश्च, तस्मादिति... , अलोऽन्त्यस्य, ङिच्च, आदेः परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्राणमर्थबोधनम् । उपसर्गाः	२०

	क्रियायोगे, प्रादि-उपसर्गपरिचयश्च । अच्सन्धौ - इको यणचि, अनचि च, स्थानेऽन्तरतमः, स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ, न पदान्त..., झलां जश् झशि, एचोऽयवायावः, वान्तो यि... एकः पूर्वपरयोः, आद् गुणः, उरण्.., वृद्धिरेचि, एत्येधत्यूठ्सु, प्रवत्सतर... एङि पररूपम्, शकन्ध्वादिषु ... ओमाङोश्च, अकः सवर्णे दीर्घः, एङः पदान्तादति, अवङ् स्फोटायनस्य, इन्द्रे च, इकोऽसवर्णे ....ऋत्यकः, ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्, अदसोमात्, निपात एकाजनाङ्, सम्बुद्धौ शाकल्य... , मन उञो वो वेति सूत्राणां उदाहरण-प्रत्युदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । हल्सन्धौ - स्तोः श्चुना श्चुः, ष्टुना ष्टुः, न पदान्ताट्टो..., तोः षि, झलां जशोऽन्ते, यरोऽनुनासिके....., प्रत्यये भाषायां ....,तोर्लि, उदः स्थास्तम्भो..., झयो हो....., शश्छोऽटि, मोऽनुस्वारः, अनुस्वारस्य ययि...., ङः सि धुट्, शि तुक्, ङमो ह्रस्वादचि...,छे च, दीर्घात्, पदान्ताद्वा इति सूत्राणामर्थावबोधनसहितोदाहरणसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । विसर्ग-स्वादिसन्धौ - खरवसानयोर्विसर्जनीयः, विसर्जनीयस्य सः, शर्परे विसर्ज.., वा शरि, सोऽपदादौ, पाशकल्प.. , इणः षः, इदुदुपधस्य ...., इसुसोः सामर्थ्ये, अतः कृकमि...., ससजुषो रुः, अतो रोरप्लुतादप्लुते, हशि च, भोभगो....., हलि सर्वेषाम्, रोऽसुपि, रो रि, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः, एत्तदो सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि, सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् इति सूत्राणामर्थबोधनेन सन्धिकार्यशिक्षणं वाक्ये प्रयोगशिक्षणञ्च विधेयम् । द्रष्टव्यम्- उपर्युक्तसन्धिशिक्षणे उदाहरणप्रदर्शनपुरस्सरं सन्धिविच्छेदं दर्शयित्वा सूत्रेण सन्धिं विधाय च सन्धियुतानि पदानि बोधनीयानि ।	
• अजन्तपुंलिङ्गान्तर्गतानांनिर्धारितशब्दानां सम्बद्धसूत्रार्थप्रदर्शनमुखेनप्रक्रियानिरूपणम्, रूपावलेरभ्यासश्च • निर्धारिताजन्तपुंलिङ्गशब्दसमानप्रकृतिकाना-मन्यशब्दानामपिसाधुत्वाभ्यासः • अजन्तस्त्रीलिङ्गान्तर्गतानां नपुंसकलिङ्गान्तर्गतानाञ्चनिर्धारितशब्दानां सम्बद्धसूत्रार्थप्रदर्शनमुखेनप्रक्रियानिरूपणम्, रूपावलेरभ्यासश्च • हलन्तपुंलिङ्गान्तर्गतानांनिर्धारितशब्दानां सम्बद्धसूत्रार्थप्रदर्शनमुखेनप्रक्रियानिरूपणम्, रूपावलेरभ्यासश्च • हलन्तस्त्रीलिङ्गान्तर्गतानां नपुंसकलिङ्गान्तर्गतानाञ्चनिर्धारितशब्दानां सम्बद्धसूत्रार्थप्रदर्शनमुखेनप्रक्रियानिरूपणम्, रूपावलेरभ्यासश्च	२) प्रकरणे - अजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे विद्यमानानां - राम-सर्व-निर्जर-पाद्-दन्त्.. इत्यादि-विश्वपा-हाहा-हरि-सखि-पति-कति--द्वि-त्रि-वाचप्रमी-पपी-बहुश्रेयसी-प्रधी-ग्रामणी-नी-सुश्री-शम्भु-क्रोष्टृ-खलपू-हुहू-अतिचमू-वर्षाभू-कर्तृ-धातृ-पितृ-जामातृ-नृ-गो-रै इत्यदीनामजन्तपुंल्लिङ्गशब्दानां तत्तुल्याणामन्येषाञ्च शब्दानामावश्यकसूत्राणामर्थबोधनमुखेन सिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । तथैव अजन्तस्त्रीलिङ्गे विद्यमानानां रमा-सर्वा-उभा-उत्तरपूर्वा-व्रश्चादिशब्दाः-मति-सम्पत्ति-द्वि त्रि-चतुर्-गौरी-नदी-लक्ष्मी-स्त्री-अतिस्त्री-श्री-क्रोष्ट्री-धेनु-वधू-मातृ-स्वसृ-नौ-शब्दानां तथा अजन्तनपुंसकलिङ्गस्थानां ज्ञान-कतर-कतम-अतिजर-श्रीपा-वारि-अनादि-दधि-सक्थि-अक्षि-सुधी-प्रधी-सानु-प्रियक्रोष्टु-प्रद्यो-प्ररैशब्दानामन्येषाञ्च तत्सदृशानां शब्दानामावश्यकसूत्रार्थबोधनपूर्वकं रूपसाधनं वाक्येषु प्रयोगविधिश्च शिक्षणीयम् । तथा च हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणे पठितानां लिह्-	२०

	दुह्-द्रुह्-मुहादयः, विश्ववाह्-अनडुह्-तुराषाड्-दिव्-चतुर्-प्रशाम्-किम्-इदम्-राजन्-यज्वन्-वृत्रहन्-मघवन्-श्वन्-युवन्-अर्वन्-पथिन्-पञ्चन्-अष्टन्-युज्-परिव्राज्-भृज्-ऋत्विज्-त्यदादयः, युष्मदस्मदौ, पदात् .... अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकारस्थसूत्रचतुष्टयस्य व्याख्यानम्, श्रीशस्त्वेत्यादिकारिकोदाहरणञ्च, तिर्यच्-महत्-धीमत्-तादृश्-घृतस्पृश्-पिपठिष्-विद्वष्-पुंस्-उशनस्-वेधस्-अदस्शब्दानांप्रमुखविधिविधायकसूत्र(निर्देश-पूर्वकं रूपसिद्धिप्रकियाशिक्षणम् । एवमेव हलन्तस्त्रीलिङ्गे वर्तमानानाम् उपानह्-उष्णिह्-दिव्-गिर्-पुर्-चतुर्-किम्-इदम्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-वाच्-अप्-दृश्-सजुष्-आशिष्-अदस्-शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रकियाशिक्षणम् । तथैव हलन्तनपुंसकलिङ्गे उक्तानां स्वनडुह्-वार्-चतुर्-किम्-इदम्-ब्रह्मन्-अहन्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-तुदत्-पचत्-दीव्यत्-धनुष्-पिपठिष्-पयस्-अदस् -शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रकिया-शिक्षणम्, वाक्येषु प्रयोगविधिशिक्षणञ्च ।	
• अव्ययशब्दपरिचयाख्यापनम् वैशिष्ट्यप्रदर्शनञ्च • निर्धारिताव्ययशब्दानामर्थनिर्देशः वाक्येषु प्रयोगाभ्यासश्च • स्त्रीप्रत्ययविधायकानां निर्धारितसूत्राणामर्थापनम् • स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दसाधुत्वप्रकारप्रदर्शनम्	३) प्रकरणे - क) स्वरादिनिपातः, कृन्मेजन्तः, क्त्वातोसुन्.. अव्ययीभावश्च, अव्ययादाप्सुपः इति सूत्रार्थबोधनम् । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति कारिकार्थस्फोरणपूर्वकम् अव्ययानां परिचयः । अव्ययानां सुबन्तपदेष्वन्तर्भावशिक्षणम् । स्वर् (स्वर्गे परलोके च), अन्तर् (मध्ये), प्रातः (प्रत्यूषे), पुनः (अप्रथमे, विशेषे च), उच्चैस् (महति वा उच्चस्थाने), नीचैस् (अल्पे वा नीचस्थाने), शनैस् (कियामान्द्ये), ऋते (वर्जने), विना (अन्तरेण), युगपत् (एककाले), पृथक् (भिन्ने), ह्यस् (अतीते अह्नि), श्वस् (अनागते अह्नि), दिवा (दिवसे), रात्रौ (निशि), सायम् (निशामुखे), चिरम् (बहुकाले), ईषत् (अल्पे), तूष्णीम् (मौने), बहिस् (बाह्ये), समया (समीपे), निकषा (अन्तिके), वृथा (व्यर्थे), नक्तम् (रात्रौ) इत्येतेषामव्ययानां सम्यक् अर्थबोधनपूर्वकं वाक्येषु प्रयोगशिक्षणम् । ख) स्त्रियाम्, अजाद्यतष्टाप्, शूद्रा चामहत्, षिद्गौरादिभ्यश्च, वोतो गुणवचनात्, उगितश्च, पुंयोगादाख्यायाम्, वनो र च,बहुव्रीहौ वा, टाबृचि, मनः, अनो: बहुव्रीहेः,प्रत्ययस्थात् कात् ....., अनुपसर्जन्त...., टिड्ढाणञ्...., वयसि प्रथमे, द्विगोः, उधसोऽनङ्, बहुव्रीहेरधसो:..., पत्युर्नो, मनोरौ वा, षिद्गौरादिभ्यश्च, वोतो गुणवचनात्, बह्वादिभ्यश्च,कृदिकारा.., इन्द्र-वरुण-भव... स्वाङ्गाच्चोपसर्ज....जातेरस्त्री......ऋन्नेभ्यो ङीप्, ऊङुतः, शार्ङ्गरवाद्यो....नृनरयो..., यूनस्तिः इति सूत्राणां स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दप्रक्रियाबोधनम्, ततस्तेषां सुबन्तरूपावली च बोध्या ।	१०

• कारकपरिचयप्रदानम् • कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणकारकसंज्ञकानां सूत्राणामर्थाख्यापनम् • ससम्बोधनसप्तविभक्तिविधायकानांनिर्धारितसूत्रवार्तिकानामर्थापनप्रकारप्रदर्शनम् • प्रयोगेषुसूत्रार्थसमन्वयप्रकाराभ्यासः कारकविभक्तिप्रयोगाभ्यासश्च	४) प्रकरणे - कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणकारकसंज्ञाविधायकानां. सूत्राणां प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तमी-सम्बोधनविभक्तिविधायकानां सूत्रवार्तिकानाञ्चार्थशिक्षणम् । प्रयोगेषु सूत्रार्थसमन्वयप्रकारस्य वाक्येषु कारकविभक्तिप्रयोगशिक्षणञ्च विधेयम् ।	१०
• सभेदसमासपरिचयप्रदानम् • अव्ययीभावेनिर्धारितसूत्राणामर्थापनम् • अव्ययीभावसमासगतप्रक्रियावैशिष्ट्यानिरूपणम् • अव्ययीभावसमासान्तर्गतसमासान्तप्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानदीनामर्थापनम् • अव्ययीभावसमासे लौकिकालौकिकविग्रहप्रदर्शनम् • अव्ययीभावसमासेसमस्तपदानांविग्रहः विगृहीतानाञ्च समासकरणाभ्यासः • तत्पुरुषसमासेनिर्धारितसूत्राणामर्थापनम् • तत्पुरुषसमासगतप्रक्रियावैशिष्ट्यानिरूपणम् • तत्पुरुषसमासान्तर्गतसमासान्तप्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानदीनामर्थापनम् • तत्पुरुषसमासान्तर्गतानांकर्मधारयद्विगुउपमाननञउपपदमध्यमपदलोपिप्रादिगतिसमासानाञ्चनिर्धातिसूत्रवार्तिकार्थापनपूर्वकंसमासकरणाभ्यासः • तत्पुरुषसमासे लौकिकालौकिकविग्रहप्रदर्शनम् • तत्पुरुषसमासेसमस्तपदानांविग्रहः विगृहीतानाञ्च समासकरणाभ्यासः • बहुव्रीहिसमासेनिर्धारितसूत्राणामर्थापनम् • बहुव्रीहिसमासगतप्रक्रियावैशिष्ट्यानिरूपणम् • बहुव्रीहिसमासान्तर्गतसमासान्तप्रत्ययविधायकसूत्रवार्तिकानदीनामर्थापनम् • बहुव्रीहिसमासे लौकिकालौकिकविग्रहप्रदर्शनम् • बहुव्रीहिसमासेसमस्तपदानांविग्रहः विगृहीतानाञ्च समासकरणाभ्यासः • चार्थानांसमुच्चयादीनामर्थभेदनिदर्शनम् • द्वन्द्वसमासेनिर्धारितसूत्राणामर्थापनम् • द्वन्द्वसमासगतप्रक्रियावैशिष्ट्यनिरूपणम् • एकशेषैकवद्भाव निदर्शनम्	५) प्रकरणे - अव्ययीभावे - समर्थत्वस्य पदविधित्वस्य, समासाधिकारस्य च शिक्षणपूर्वकम् अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिसूत्रनिर्दिष्टप्रयोगाणाम्, यावदवधारणे, आङ्मर्यादा... , अपपरिबहि....., नदीभिश्चेत्यादिसूत्राणां समासप्रयोगविधिशिक्षणम्, उपसर्जनसंज्ञायाः प्रयोजनम्, समासान्तटच्विधायकसूत्रवार्तिकादीनामर्थप्रदर्शनपूर्वकं विग्रहप्रदर्शन-समस्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणञ्च विधेयम् । तत्पुरुषे - तत्पुरुषसंज्ञाया अधिकारस्य द्विगोश्च संज्ञात्वं निरुच्य द्वितीयान्ततृतीयान्तचतुर्थ्यन्तपञ्चम्यन्तषष्ठ्यन्तसप्तम्यन्तानां सुबन्तैः सह समासविधानस्य, कर्मधारय-द्विगु-उपमान-नञ्तत्पुरुष-उपपद-मध्यमपदलोपि-प्रादि-गतिसमासानाञ्च सूत्रवार्तिकसमन्वयपूर्वकं शिक्षणम्, समासान्तलिङ्गस्य च शिक्षणपूर्वकं प्रयोगप्रशिक्षणञ्च विधेयम् । बहुव्रीहौ - बहुव्रीहिलक्षणस्य, व्यधिकरण-समानाधिकरणयोः, नञा उपसर्गेण, सह पदेन तृतीयान्तेन बहुव्रीहेः, पुंवद्भावादिविषयस्य, समासान्तप्रत्ययविधानस्य शिक्षणं विधाय सविग्रहं समस्तशब्दसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । द्वन्द्वसमासे- द्वन्द्वलक्षण-समुच्चयादिचतुर्णां चार्थानां बोधनम्, समासक्रमे समस्तपदयोः पदानां वा पूर्वोत्तरनिपातशिक्षणम्, एकशेषैकवद्भावादिशिक्षणम्, देवताद्वन्द्वस्य समासान्तटच्प्रयोगस्य च सूत्रवार्तिकार्थप्रदर्शनसमन्वयपूर्वकं शिक्षणं विधेयम् ।	३०

द्वन्द्वसमासान्तर्गतसमासान्तप्रत्ययविधायक सूत्रवार्तिकादीनामर्थापनञ्च • द्वन्द्वसमासे लौकिकालौकिकविग्रहप्रदर्शनम् । • द्वन्द्वसमासेसमस्तपदानांविग्रहः विगृहीतानाञ्च समासकरणाभ्यासः		

४. शिक्षणविधयः

पाठ्यांशप्रकृत्यानुसारेण व्याख्यानं-तालिकादिप्रदर्शन-मानकवाचनं-विमर्श-प्रश्नोत्तराद्याःपद्धतयः ।

५. मूल्याङ्कनविधयः

क) निर्माणात्मके मूल्याङ्कने कक्षाकार्यकलापान्तर्गतपठनादिकार्यादिमाध्यमेनसह गृहकार्यप्रदानम् ।

ख) निर्णयात्मके मूल्याङ्कने तु अधस्तनतालिकानुसारेण प्रवर्तनीयम् -

कमविभागः	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्यापूर्णाङ्कश्च	विशेषविवरणम्
क	वस्तुगतप्रश्नाः	२०×१ = २०	सर्वप्रश्नाः अनिवार्याः
ख	विषयगतप्रश्ना		
	(अ) संक्षिप्तोत्तरात्मकाः	१४×४ = ५६	चत्वारिप्रश्नाःवैकल्पिकाः
	(आ) व्याख्यानात्मकाः	३×८ = २४	द्वौ प्रश्नौ वैकल्पिकौ

पाठ्यग्रन्थाः सन्दर्भसूची च

क) पाठ्यग्रन्थः [redacted] - वरदराजाचार्यः ।

ख) सहायकग्रन्थाः

१) सिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीटीकासहिता, मोतिलाल बनारसीदास, वाराणसी ।

२) लघुसिद्धान्तकौमुदी, श्रीधरमुखोल्लासिनीव्याख्या सहिता (व्या.गोविन्दाचार्यः), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, वि.सं. २०६२ ।

३) रचनानुवाद कौमुदी- कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकशन, वाराणसी, सन् २०... ।

४) व्याकरणस्य संरचनात्मिका व्युत्पत्तिः -प्रा. ध्रुवप्रसाद ज्ञवाली ।

५) संस्कृत व्याकरण एवं लघुसिद्धान्तकौमुदी (वरदराजाचार्य) सम्पा. डा. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, सन् २००० ।

६) संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास (१।३ भाग), युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रष्ट, बहालगढ, जिला सोनीपत हरियाणा), वि.सं. २०३० ।

शिक्षणपद्धतयः -

निगमनागमनव्याख्यानप्रश्नोत्तराद्याः पद्धतयो यथाविषयमवलम्बनीयाः ।

विषयशीर्षकम् - ऐच्छिकन्यायः
पाठ्यांश सङ्केतः - २०१
पाठ्यांशप्रकृतिः : सैद्धान्तिकी

स्तरः - प्राक्-शास्त्री (संस्कृतप्रशिक्षणम्)
पूर्णाङ्काः - १००
उत्तीर्णाङ्काः - ४०
पाठ्यभाराः -: ९६ घण्टा (क्रेडिट ३)

१. पाठ्यांशपरिचयः

संस्कृतेतरोच्चमाध्यमिकविद्यालयेभ्यो द्वादशीं कक्षामुत्तीर्णानां नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विद्यापीठेष्वैच्छिक(विषयत्वेन न्यायविषयमवलम्ब्य शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां कृते प्रवेशार्हतालब्ध्यर्थं न्यायविषयकोऽयं पाठ्यक्रमो निर्धारितः । अस्मिंश्च पाठ्यक्रमे न्यायदर्शनप्रतिपादिताः प्रमाणप्रमेयादयः षोडश पदार्थाः, वैशेषिकदर्शनप्रतिपादिताः सप्त पदार्थाश्च निर्धारिताः । एवञ्च नव्यन्यायशास्त्रे प्रयुक्ताः केचन पारिभाषिकशब्दाश्च तत्परिष्कारशैली चान्तर्भूताः सन्ति ।

२. सामान्योद्देश्यम्

अस्य पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यानि अधोनिर्दिष्टानि सन्ति -

- पौरस्त्यदर्शनपरिचयपूर्वकन्यायवैशेषिकदर्शनवैशिष्ट्यप्रकाशनम्
- न्यायगतपारिभाषिकशब्दार्थविवेचनम्
- नव्यन्यायशिक्षितपरिष्कारशैलीनिरूपणम्
- न्यायवैशेषिकदर्शनाभिमतपदार्थानां सामान्यस्वरूपप्रतिपादनम्
- प्रत्यक्षप्रमायाः, तत्कारणीभूतप्रमाणस्य, तद्व्यापारीभूतस्य सन्निकर्षस्य च स्वरूपविवेचनम्
- अनुमानप्रमाणस्य साङ्गस्य सभेदस्य स्वरूपविवेचनम्
- उपमानशब्दप्रमाणयोः, तद्भेदस्य च यथार्थस्वरूपविनिदर्शनम् ।

३. विशिष्टोद्देश्यं पाठ्यविषयसंयोजनञ्च

प्रकरणगतविशिष्टोद्देश्यम्	पाठ्यविषयाः	अङ्काः
• दर्शनशब्दार्थविवेचनम् • पौरस्त्यदर्शनपरिचयप्रदानम् • न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसावेदान्ताद्यास्तिकदर्शनसामान्यपरिचयप्रदानम् • चार्वाकबौद्धजैनादि नास्तिकदर्शनपरिचयप्रदानम् • न्यायवैशेषिकयोर्वैशिष्ट्याख्यापनम्	क) प्रकरणे - पौरस्त्यदर्शनपरिचयपूर्वकन्यायवैशेषिकदर्शनवैशिष्ट्यबोधः - पौरस्त्यदर्शनपरिचयः - तत्र दर्शनशब्दार्थः, प्राच्यदर्शनानि, आस्तिकनास्तिकभेदः, चार्वाकबौद्धजैनदर्शनसामान्यपरिचयः, न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसावेदान्तदर्शनसामान्यपरिचयः, दर्शनेषु न्यायवैशेषिकयोः विशेषपरिचयपूर्वकवैशिष्ट्यबोधः ।	१०
• प्राच्यनव्यन्यायग्रन्थपरम्परानिदर्शनम् • न्यायवैशेषिकदर्शनगतपारिभाषिकशब्द परिचयप्रदानम् • नव्यन्यायस्य परिष्कारशैलीनिरूपणम्	ख) प्रकरणे - प्राच्यनव्यन्यायभेद-पारिभाषिकशब्दार्थ-परिष्कारशैलीपरिचयः -प्राच्यनव्यन्यायभेदः, तयोः ग्रन्थपरम्परा च, प्रमा-प्रमाण-प्रमेय-कार्य-कारण-व्यापार-प्रत्यक्ष-अनुमिति-उपमिति-शाब्दबोधशब्दाः, तत्कारणीभूतप्रत्यक्षादिशब्दाः, पक्षसाध्यहेतुपरामर्शव्याप्तिशब्दाः, स्वार्थपरार्थानुमानभेदद्वयम्, केवलान्वयादिअनुमानत्रयम्, पक्षताहेतुताकार्यताकारणताप्रकारिताप्रकारताविशेष्यताविशेषणतासाध्यतासाधनता-प्रतियोगिताअनुयोगितातत्तदवच्छेदकधर्माः (एतेषाम्, एतत्सदृशानाञ्च न्यायवैशेषिकदर्शनगतपारिभाषिकशब्दानां शब्दव्युत्पत्तिपूर्वकसदृष्टान्तसलक्षणपरिचयः) नव्यन्यायस्य परिष्कारशैलीशिक्षणञ्च ।	२०
• न्यायदर्शनगतप्रमाणादिषोडशपदार्थपरि	ग) प्रकरणे - न्याय-वैशेषिकदर्शनपरिचयः, तत्साम्यवैषम्यबोधश्च -	२५

चयप्रदानम् • वैशेषिकदर्शनाभिमतद्रव्यगुणकर्मसामान्यादिसप्तपदार्थानां परिचयप्रदानम् • न्यायवैशेषिकदर्शनयोः साम्यवैषम्यपरिशीलनम्	(१) न्यायदर्शनगतप्रमाणादिषोडशपदार्थपरिचयः - प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानाख्यानां न्यायदर्शने प्रतिपादितानां षोडशपदार्थानां प्रत्येकं सलक्षण-सभेदपरिचयः । (२) वैशेषिकदर्शनगतसप्तपदार्थपरिचयः - वैशेषिकदर्शनाभिमतानां द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावाख्यानां सप्तपदार्थानाम्, तदवान्तरभूतानां पृथिव्यादि-मनःपर्यन्तानां नवद्रव्याणाम्, रूपादि-संस्कारपर्यान्तानां चतुर्विंशतिगुणानाम्, उत्क्षेपणापेक्षणाकुञ्चनप्रसारणगमनानां पञ्चकर्मणाम्, परापरभेदान्वितसामान्यस्य, विशेषाख्यपदार्थस्य, समवायाख्यनित्यसम्बन्धस्य, प्रागभाव-प्रध्वंसाभाव-अत्यन्ताभाव-अन्योऽन्याभावाख्यभेदचतुष्टयसमन्वितस्य सप्तमपदार्थस्य सलक्षण-सदृष्टान्तपरिचयः । (३) न्यायवैशेषिकदर्शनयोः साम्यवैषम्यपरिशीलनम् - ...मतपदार्थानां वैशेषिकाभिमतपदार्थानाञ्च मध्ये कुत्र कुत्र साम्यम्, कुत्र कुत्र वैषम्यञ्चेति बोधनीयम् ।	
• प्रत्यक्षप्रमाणविवेचनम्	घ) प्रकरणे - प्रत्यक्षप्रमाणविवेचनम् - तत्र बुद्धि(ज्ञान)लक्षणम्, तद्भेदश्च, सभेदप्रमाप्रमालक्षणम्, प्रत्यक्षप्रमा, तत्करणीभूतं प्रत्यक्षप्रमाणम्, तद्व्यापारीभूतो लौकिकालौकिकसन्निकर्षः, लौकिकसन्निकर्षभेदाः, अलौकिकसन्निकर्षभेदाः (एतेषां सलक्षणसोदाहरणपरिचयः)	१५
• अनुमानप्रमाणपरिशीलनम्	(ङ) प्रकरणे - अनुमानप्रमाणविवेचनम् तत्र अनुमितिस्वरूपम्, तत्र प्राच्यनव्यभेदः, परामर्शस्वरूपम्, तत्र नैयायिकमीमांसकयोर्मतभेदः, पूर्वोत्तरपक्षव्याप्तिद्वयम्, पक्षतालक्षणम्, हेत्वाभासाश्च, एतेषां सोदाहरणसभेदसलक्षणपरिचयः ।	१५
• उपमानशब्दप्रमाणयोर्विवेचनम्	(च) प्रकरणे - उपमानशब्दप्रमाणयोर्विवेचनम् - (१) उपमितिस्वरूपम्, तत्करणमुपमानम्, तद्व्यापारः, उपमानस्यातिरिक्तप्रमाणत्वेन अङ्गीकारस्य आवश्यकता । (२) सभेदसदृष्टान्तशब्दप्रमाणलक्षणम्, तत्फलीभूतः शाब्दबोधः, शाब्दबोधप्रक्रिया, तत्र शाब्दबोधे सहकारिकारणानां शक्तिलक्षणादिवृत्तीनां सलक्षणपरिचयः, शक्तिग्रहोपायिभूतानां व्याकरणादीनां सदृष्टान्तपरिचयः ।	१५

४. शिक्षणविधयः

पाठ्यांशप्रकृत्यानुसारेण व्याख्यानं-तालिकादिप्रदर्शन-मानकवाचनं-विमर्श-प्रश्नोत्तराद्याःपद्धतयः ।

५. मूल्याङ्कनविधयः

क) निर्माणात्मके मूल्याङ्कने कक्षाकार्यकलापान्तर्गतपठनादिकार्यादिमाध्यमेनसह गृहकार्यप्रदानम् ।.

ख) निर्णयात्मके मूल्याङ्कने तु अधस्तनतालिकानुसारेण प्रवर्तनीयम् -

क्रमविभागः	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्यापूर्णाङ्काश्च	विशेषविवरणम्
क	वस्तुगतप्रश्नाः	२०×१ = २०	सर्वेप्रश्नाः अनिवार्याः
ख	विषयगतप्रश्ना		
	(अ) संक्षिप्तोत्तरात्मकाः	१४×४ = ५६	चत्वारिप्रश्नाः वैकल्पिकाः
	(आ) व्याख्यानात्मकाः	३×८ = २४	द्वौ प्रश्नौ वैकल्पिकौ

पाठ्यग्रन्थाः सन्दर्भसूची च

क) पाठ्यग्रन्थः

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः निर्दिष्टो भागः

ख) सन्दर्भग्रन्थाः

१. न्यायभाष्यम् , वात्स्यायनविरचितम् (स.१९९८) (सुदर्शनाचार्यकृतप्रसन्नपदापरिभूषितम्) व्याख्याता सुदर्शनाचार्य, वाराणसी : बौद्धभारती ।

२. प्रशस्तपादभाष्यम् (स.१९९७) श्रीधराचार्यकृतन्यायकन्दलीयुतम्), (सम्पादक -हिन्दीव्याख्याकार श्रीदुर्गानन्द झा), वाराणसी ।

३.तर्कसङ्ग्रहः(स.२००३)(गोवर्द्धनाचार्यकृतन्यायबोधिनी-चन्द्रजसिंहकृतपदकृत्य-अन्नम्भट्टकृतदीपिका श्रीकृष्णवल्लभाचार्य-कृतकिरणावलीव्याख्योपेतः) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

४. तर्कभाषा केशवमिश्रविरचिता (सन् २०१४), (हिन्दीव्याख्यासहित-व्या. बदरीनाथ शुक्ल) वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

५. कारिकावली (वि.सं. २०५२) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (श्रीकृष्णवल्लभाचार्यकृतकिरणावलीव्याख्योपेता), वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान ।

६. भारतीयदर्शनम्, चन्द्रधर शर्मा, मोतिलाल बनारसीदास ।

७. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (अनुमानखण्डः) डा.रघुनाथनेपाल-केशवशरण-अर्यालाभ्यां विहितयोर्भावबोधिनीति नेपालीभाषाटीका-सरलाख्यसंस्कृतव्याख्ययोः संवलितः ।

विषयशीर्षकम् - ऐच्छिकवेदः
पाठ्यांश सङ्केतः - २०३
पाठ्यांशप्रकृतिः : सैद्धान्तिकी

स्तरः - प्राक्-शास्त्री (संस्कृतप्रशिक्षणम्)
पूर्णाङ्काः - १००
उत्तीर्णाङ्काः- ४०
पाठ्यभाराः -: ९६ घण्टा (क्रेडिट ३)

१. पाठ्यांशपरिचयः

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्योच्चमाध्यमिकपरीक्षामुत्तीर्णानाम् ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेषु शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां प्रवेशार्हतासिद्धयेऽतिरिक्तविषयतया निर्धारितो वेदविषयसम्बद्धोऽयं पाठचक्रमः । अस्मिन् पाठचक्रमे वेदविषयपिपठिषूणां छात्राणां कृते सङ्क्षेपेण वेदवेदाङ्गपरिचयः, याज्ञवल्क्यशिक्षायाः केचन महत्त्वपूर्णाः विषयाः, शाकलशाखीयाया (ऋग्वेदसंहिताया आदितः सूक्तत्रयम्), माध्यन्दिनीय वाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदसंहितायाः प्रथमोऽध्यायः, कौथुमशाखीयसामवेदसंहितायाः पूर्वार्चिकस्यादितः खण्डत्रयम्, शौनकशाखीयाथर्ववेदसंहितायाः प्रथमोऽनुवाकः (संहिताचतुष्टये कस्याप्येकस्याः संहिताया उपरिनिर्धारिता अंशा एव), वैदिकपारिभाषिकशब्दाश्चेति विषया निर्धारिताः सन्ति ।

२. सामान्योद्देश्यम्

- वेदवेदाङ्गानां परिचयप्रदानम्
- याज्ञवल्क्यशिक्षायांनिर्धारितविषयानुसारेण वैदिकमन्त्राणांसस्वरोच्चारणम्
- निर्धारितानां संहितामन्त्राणां सस्वरोच्चारणम्
- निर्धारितानां वैदिकपारिभाषिकशब्दानामर्थकथनम्

३.विशिष्टोद्देश्यं पाठ्यविषयसंयोजनञ्च

प्रकरणगतविशिष्टोद्देश्यम्	पाठ्यविषयाः	अङ्काः
• वेदपरिचयकथनम् • वेदस्यचतुर्विधत्वनिरूपणपूर्वकमुपलभ्यमानशाखानिरूपणम् • ब्राह्मणग्रन्थस्य परिचयप्रदानम् • शिक्षाशास्त्रपरिचयप्रदानम् • प्रातिशाख्यग्रन्थपरिचयप्रदानम् • कल्पशास्त्रस्यपरिचयनिरूपणम् • व्याकरणशास्त्रस्यपरिचयकथनम् • निरुक्तस्यपरिचयप्रतिपादनम् • छन्दःशास्त्रस्यपरिचयनिदर्शनम् • वेदाङ्गज्योतिषशास्त्रस्यपरिचयाख्यापनम्	क) प्रकरणे - वेदवेदाङ्गपरिचयः वेदस्वरूपसम्बद्धा वक्ष्यमाणविषयाः– १. वेदलक्षणम्, २. वेदवाचकाः शब्दाः, ३. वेदस्य भागद्वयम्- मन्त्रसंहिता, ब्रह्मणञ्च, ४. मन्त्रब्रह्मणयोः सम्बन्धः, ५. ऋग्यजुःसामाथर्वशब्दार्थाः, ६. त्रयीशब्दस्य तात्पर्यम्, ७. वेदचातुर्विध्यम्, ८. शाखापदार्थः, ९. वेदचतुष्टयस्योपलभ्यमानाः शाखाः, १०. यजुषां शुक्लत्व-कृष्णत्वविभागः, ११. ऋग्यजुःसामाथर्वसंहितानां स्वरूपाणि, १२. ब्रह्मणग्रन्थस्य परिचयः (लक्षणम्, मुख्यविषयाश्चेति) । वेदाङ्गस्वरूपसम्बद्धा वक्ष्यमाणविषयाः– १. शिक्षाशास्त्रपरिचयः (लक्षणम्, प्रयोजनञ्च), २. प्रातिशाख्यग्रन्थपरिचयः (प्रयोजनं, मुख्यं प्रतिपाद्यं च), ३. कल्पशास्त्रपरिचयः (विभागः, प्रयोजनञ्च), ४. व्याकरणशास्त्रपरिचयः (लक्षणम्, प्रयोजनञ्च), ५. निरुक्तपरिचयः (प्रयोजनम्, स्वरूपम्, निघण्टु (निरुक्तयो(र्विभागश्च), ६. छन्दोपरिचयः (छन्दश्शब्दार्थः, छन्दःशास्त्रप्रयोजनञ्च), ७. वेदाङ्गज्योतिषपरिचयः ।	३०
• याज्ञवल्क्यशिक्षाया निर्धारितापद्यस्थानां विषयाणांविवेचनम्	ख) प्रकरणे - शिक्षाशास्त्रीयविषयाणां ज्ञानम् याज्ञवल्क्यशिक्षाया वक्ष्यमाणपद्यस्थानां विषयाणां ज्ञानम्- १. उदात्तश्च (१.१ पूर्वार्धम्), २. एकमात्रो भवेद् (१.१६), ३. गुरोरनुमतिम् (१.२०(२२), ४. सममुच्चारयेत्	२०

	(१.२५), ५. न करालः (१.२६ उ.-३० पू.), ६. चुलुनाँका (१.४४ उ.-४५ पू.), ७. अभ्यासार्थे (१.४९ उ.(५० पू.), ८. स्वरिते त्र्यङ्गुलम् (१.५४ उ.-५८ पू.), ९. ऊर्ध्वक्षेपाच्च (१.६३(६४), १०. उपांशु त्वरितम् (२.९८), ११. गुणिता शतशः (२.१०३), १२. यथा खनन् (२.११०) इति।	
• शाकलशाखीय ऋग्वेदसंहिताया आदितः सूक्तपञ्चकस्थाना पञ्चाशन्मन्त्राणांसस्वरपठनम् • माध्यन्दिनीयवाजसनेयी शुक्लयजुर्वेदसंहिताया निर्धारित मन्त्राणां सस्वरपठनम् • कौथुमशाखीय सामवेदसंहिताया निर्धारित मन्त्राणां सस्वरपठनम् • शौनकशाखीयाथर्ववेदसंहिताया निर्धारित मन्त्राणां सस्वरपठनम् वा।	ग) प्रकरणे - वेदमन्त्रोच्चारणज्ञानम् वक्ष्यमाणसंहितासु पठितानां मन्त्राणां कामप्येकां संहितामवलम्ब्य परम्परागतस्वशाखीयनियमानुसारेण गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणपूर्वकं सस्वरं कण्ठस्थीकरणम् - • शाकलशाखीय(ऋग्वेदसंहिताया आदितः सूक्तपञ्चके पठितानां पञ्चाशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्। अथवा माध्यन्दिनीय(वाजसनेयि(शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः प्रथमेऽध्याये पठितानामेकत्रिंशन्मन्त्राणाम्, द्वितीयाध्याये पठितानामेकोनविंशतिमन्त्राणामाहत्य पञ्चाशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्। अथवा कौथुमशाखीय(सामवेदसंहितायाः पूर्वार्चिकस्यादितः खण्डचतुष्टये पठितानां चतुश्चत्वारिंशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्। अथवा शौनकशाखीय(अथर्ववेदसंहितायाः प्रथमेऽनुवाके पठितानामष्टचत्वारिंशन्मन्त्राणां सस्वरं कण्ठस्थीकरणम्।	३०
• निर्धारितानां वैदिकपारिभाषिकशब्दानां प्राकरणिकमर्थकथम्	घ) प्रकरणे - पारिभाषिकशब्दार्थज्ञानम् वक्ष्यमाणानां वैदिकपारिभाषिकशब्दानां प्राकरणिकमर्थज्ञानम्- अग्निष्टोमः, अग्निहोत्रम्, अथर्वन्, अथर्ववेदः, अध्यायः, अध्वर्युः, अनुक्रमणी, अनुवाकः, अर्थवादः, अष्टकः, अष्टविकृतयः, आगमः, आचार्यः, आम्नायः, आरण्यकम्, आरण्यगानम्, इष्टिः, उद्गाता, उपनिषद्, उपवेदाः, उपाङ्गानि, ऊहगानम्, ऊह्यगानम्, ऋक्, ऋग्वेदः, ऋत्विक्, ऋषिः, कण्डिका, कल्पः, क्रमपाठः, गृह्यसूत्रम्, छन्दः, ज्योतिषम्, त्रयी, दर्शपूर्णमासौ, दशतिः, धर्मसूत्रम्, निगमः, निघण्टुः, निरुक्तम्, निर्वचनम्, पदपाठः, परिशिष्टम्, पितृमेधः, पुराणम्, प्रकृतिपाठः, प्रपाठकः, प्रातिशाख्यम्, ब्रह्मा (ऋत्विक्), ब्राह्मणम्, भाष्यम्, मण्डलम्, यजुः, यजुर्वेदः, यागः, विधिः, विनियोगः, वेदाङ्गानि, शिक्षा, श्रुतिः, श्रौतम्, श्रौतसूत्रम्, संहिता, सामन्, सामवेदः, सूक्तम्, सोमयागः, स्मार्तम्, स्वाध्यायः, होता चेति संहत्य सप्ततिः (७०) शब्दाः।	२०

पाठ्याग्रन्थाः सन्दर्भसूची च

क) पाठ्यग्रन्थाः

१. माध्यन्दिनीय(वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदसंहिता - प्रथमाध्यायस्य १-३१ कण्डिकाः)।

२. शाकल(ऋग्वेदसंहिता प्रथममण्डलस्य १-३ सूक्तानि)।
३. शौनकीयाथर्ववेदसंहिता - प्रथमकाण्डस्य १-६ सूक्तानि)।
४. कौथुम(सामवेदसंहिता - पूर्वार्चिकस्य १-३ खण्डाः)।
५. याज्ञवल्क्यशिक्षा (पाठ्यक्रमे निर्धारिता अंशाः) (अमरनाथशास्त्रिसम्पादिता, काशी, २०१९।

ख) सहायक-सन्दर्भग्रन्थाः

१. वेदशाखापर्यालोचनम् (डा. श्रीकिशोरमिश्रः, वाराणसी २०४५।
२. वेदाङ्गज्योतिषम् ङ्कसोमाकरभाष्य र कौण्डिन्न्यायनव्याख्यासहित), सम्पा. आमोदवर्धन कौण्डिन्न्यायन लगायत, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, सन् २००५।
३. वैदिक साहित्यको स्वरूप (डा. ऋषिराम रेग्मी, हिमवत् आर्ष प्रज्ञा, ललितपुर, २०७३।
४. वैदिक हिन्दु धर्मसंस्कृति (स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्ब, काठमाडौं २०६५।
५. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः (आचार्य जगदीशचन्द्रमिश्र, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी १९८९ सन्।
६. संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (प्रथम खण्ड : वेद) (उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ २०५२।
७. संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास द्वितीय खण्ड : वेदाङ्ग) (उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ २०५३।

विषयशीर्षकम् - ऐच्छिकज्योतिषम्
पाठ्यांश सङ्केत: - २०२
पाठ्यांशप्रकृति: : सैद्धान्तिकी

स्तर: - प्राक्-शास्त्री (संस्कृतप्रशिक्षणम्)
पूर्णाङ्का: - १००
उत्तीर्णाङ्का:- ४०
पाठ्यभारा: -: ९६ घण्टा (क्रेडिट ३)

१. पाठ्यांशपरिचय:

संस्कृतेतरोच्चमाध्यमिकविद्यालयेभ्यो द्वादशीं कक्षामुत्तीर्णानां नेपालसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य विद्यापीठेष्वतिरिक्तविषयत्वेन ज्योतिषविषयमवलम्ब्य शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां कृते प्रवेशार्हतालब्ध्यर्थं ज्योतिषविषयकोऽयं पाठ्यक्रमो निर्धारित: । अस्मिंश्च पाठ्यक्रमे ज्योतिषशास्त्रनिबद्धा मुहूर्तशास्त्र-ग्रहपरिचय-जातकशास्त्र-गोलपरिभाषा-ग्रहलाघवसम्बद्धा मुख्यविषया निर्धारिता: सन्ति ।

२. सामान्योद्देश्यम्

- ज्योतिषशास्त्रस्य परिचयोपयोगितासौरपरिवारज्ञानपुर:सरं संक्षेपेण ज्योतिर्विदां देशकालकृतीनां परिचयप्रदानम्
- मुहूर्तशास्त्रानुसारेणशुभाशुभादिमुहूर्तनिर्धारणम्
- जातकशास्त्राधारेण जन्मकालिकग्रहस्थितिवशाज्जातकस्य सामान्यफलविवेचनम्
- गोलावयवानांसमीक्षणम्
- सामान्यजन्मपत्रिकानिर्माणपूर्वकं दशानां भावस्थग्रहाणाञ्च फलादेशकथनम्
- तिथिनक्षत्रयोगकरणादिपञ्चाङ्गानां साधनम्

३.विशिष्टोद्देश्यं पाठ्यविषयसंयोजनञ्च

प्रकरणगतविशिष्टोद्देश्यम्	पाठ्यविषया:	अङ्का:
• ज्योतिषशास्त्रस्यपरिचयप्रदानम् • ज्योतिषधर्मशास्त्रयो: पारस्परिकसम्बन्धकथनम् • ज्योतिषस्योपयोगित्वकथनपूर्वकं तद्विभागनिरूपणम् • गणेशदैवज्ञ-रामदैवज्ञ-वराहमिहिर-भास्कराचार्याणामितिवृत्तकथनम्	क) प्रकरणे - ज्योतिषपरिचय: - ज्योतिषशास्त्रस्य परिभाषा, ज्योतिषधर्मशास्त्रयो: पारस्परिकसम्बन्ध:, हिन्दुसंस्कृतौ ज्योतिषस्य महत्त्वम्, ज्योतिषस्योपयोगिता, ज्योतिषशास्त्रस्य विभागा:, आकाशीयचमत्कारा:, सौरपरिवार:, पञ्चाङ्गपरिचय:, गणेशदैवज्ञ-रामदैवज्ञ-वराहमिहिर-भास्कराचार्याणामितिवृत्तम्,	१५
• तिथिस्वामिनां ज्ञानपूर्वकं नन्दाभद्रादिसंज्ञापरिचयप्रदानम् • सर्वार्थसिद्धियोग-भद्रा-काल-होरादिनिरूपणम् • नक्षत्रनामादिकथनपूर्वकं तदीयस्वरूपादिनिदर्शनम् • प्रथमदन्तोत्पत्तिफलकथनमन्नप्राशनमुहूर्तनिर्धारणञ्च • वर्ज्यकर्मनिरूपणम् • निर्धारितमुहूर्तविवेचनम्	ख) प्रकरणे - मुहूर्तशास्त्रविषयकं सामान्यज्ञानम् - तिथीनां स्वामिनां ज्ञानपूर्वकं नन्दाभद्रादिसंज्ञापरिचय:, सर्वार्थसिद्धियोगज्ञानम्, भद्राविचार:, कालहोराविचार:, नक्षत्राणां नामानि तेषामधिपानां च ज्ञानम्, नक्षत्राणां ध्रुवास्थिरादिसंज्ञापरिचय:, नक्षत्राणामन्धादिसंज्ञापरिज्ञानपूर्वकं तेषां फलज्ञानप्रकार:, द्विपुष्करत्रिपुष्करयोगयोर्ज्ञानम्, अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्याज्ञानम्, नक्षत्राणां स्वरूपज्ञानम्, मासानुसारेण प्रथमदन्तोत्पत्तिफलज्ञानम्, अन्नप्राशनमुहूर्तज्ञानम्, गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्धक्यास्तादौ वर्ज्यकर्माणि त्याज्यदिनानि च, चूडाकरणमुहूर्त:, विवाहे वरवध्वोर्जन्मराशितो ग्रहशुद्धिप्रकार:, विवाहे ज्येष्ठमासस्य विधिनिषेधयोर्ज्ञानम्, विवाहानन्तरं प्रथमज्येष्ठादिकतिचिन्मासेषु वध्वा: पित्रादिगृहनिवासफलज्ञानम्, सफलं वास्तुचक्रज्ञानम्, कलशवास्तुचक्रज्ञानम् ।	२०

• होराशास्त्रस्यपरिचयप्रदानपूर्वकंराशिवर्गादिविवेचनम् • ग्रहाणामुच्चनीचमूलत्रिकोणराशीनां परिचयप्रदानम् • ग्रहाणां प्राच्यादिदिग्स्वामिकथनम् • शुभाशुभग्रहज्ञानपूर्वकं ग्रहाणां पुरुषादिसंज्ञानिरूपणम् • निर्धारितविषयानुसारेण ग्रहाणांविवेचनम्	(ग) प्रकरणे - जातकशास्त्रविषयकं संक्षिप्ताध्ययनम् - होराशास्त्रस्य प्रयोजनम्, कालपुरुषस्य अङ्गविभागपरिचयः, राशिवर्णज्ञानम्, राशीनां पुंस्त्रीक्रूराक्रूरचरस्थिरद्विस्वभावादिसंज्ञाज्ञानम्, तेषां दिग्विभागश्च, राशीनां स्वामिज्ञानम्,मेषादिराशीनां द्विपदादिसंज्ञाज्ञानम्, उपचयवर्गोत्तमलक्षणम्, राशीनां दिनरात्रिबलशीर्षोदयपृष्ठोदयत्वपरिज्ञानम्, ग्रहाणामुच्चनीचमूलत्रिकोणराशीनां परिचयः, सूर्यादीनामात्मादिसंज्ञानिर्देशस्तत्फलवर्णनञ्च, ग्रहाणां राजादिसंज्ञानिरूपणम्, ग्रहाणां प्राच्यादिदिग्स्वामिकथनम्, शुभाशुभग्रहज्ञानम्, ग्रहाणां पुरुषादिसंज्ञानिरूपणपूर्वकं तेषां शाखाधिपत्वकथनम्, ग्रहाणां वर्णाधिपतिज्ञानम्, ग्रहाणां दिक्-चेष्टा-काल-नैसर्गिक-स्थानबलज्ञानम्, ग्रहाणां नैसर्गिकमित्र-सम-शत्रूणां विचारः, तेषां स्वरूपज्ञानञ्च ।	१५
• भूगोलस्वरूपकथनम् • ग्रहाणां कक्षाक्रमनिर्धारणम् • महद्वृत्तलघुवृत्तयोः परिचयप्रदानम् • रेखादेशीयाम्योत्तरवृत्तस्य स्वनिरक्षदेशस्यच परिचयप्रदानम् • भूपरिधेः स्फुटपरिधेश्च ज्ञानोपायादि गोलावयवसम्बद्ध विषयविवेचनम्	घ) प्रकरणे - गोलावयवसम्बद्धपरिभाषाध्ययनम् - भूगोलस्य स्वरूपम्, ग्रहाणां कक्षाक्रमः, महद्वृत्तलघुवृत्तयोः परिचयः, रेखादेशीयाम्योत्तरवृत्तस्य परिचयः, स्वनिरक्षदेशस्य परिभाषा, भूपरिधेः स्फुटपरिधेश्च ज्ञानोपायः, भूमध्यरेखा-देशान्तर-पृष्ठीयकेन्द्र-खस्वस्तिकानां परिभाषा, समस्थान-ध्रुवस्थान-कदम्बस्थानानां परिभाषा, क्षितिज-विषुव-अहोरात्र-क्रान्तिवृत्तानां परिभाषा, भस्वरूपम्, कदम्ब-ध्रुव-पूर्वापरा-यनवृत्तानां परिचयः, नतांश-उन्नतांश-परमक्रान्त्यंश-अक्षांशानां परिभाषा, विमण्डल-दृग्-उप-दृग्क्षेपवृत्तानां परिभाषा, स्पष्टान्याक्रान्तिज्या-स्पष्टक्रान्तिज्या-दिगंश-अग्रा-अक्षांश-क्रान्त्यंश-हृति-इष्टहृतिसूत्र-क्रान्तिज्या-कुज्या-चरज्यानां परिभाषा, पूर्वापर-याम्योत्तर-उदयास्त-व्याससूत्राणां परिभाषा, अन्त्या-सूत्र-दृग्गति-दृग्क्षेपाणां परिभाषा, फलवृत्तस्य परिचयः, आक्षवलन-स्पष्टवलन-आयनवलन-स्पष्टशर-पात-लम्बन-नति-प्रथमचतुर्थ-सप्तमदशमलग्नानां परिचयः, दृक्कुजसूत्रस्य अक्षक्षेत्राणाञ्च परिचयः ।	१५
• पञ्चाङ्गाधारेणेष्टकालानयम् भयातभभोगसाधनं तात्कालिकग्रहाणां स्पष्टीकरणञ्च • सारणीतः प्रथमलग्नानयनम् • योगिनी-विंशोत्तर्यादिदशामानसाधनम् • जन्मलग्नराशिकुण्डल्यादिनिर्माणं फलादेशकथननञ्च •	ङ) प्रकरणे - जातकस्य सामान्यजन्मपत्रिकानिर्माणं फलवर्णनञ्च - इष्टकालानयनम्, पञ्चाङ्गाधारे भयातभभोगसाधनं तात्कालिकग्रहाणां स्पष्टीकरणञ्च, सारणीतः प्रथमलग्नानयनम्, भुक्तोनयोगिनी-विंशोत्तरीदशामानसाधनम्, जन्मलग्नकुण्डली-राशिकुण्डलीनिर्माणम्, नवांशहोराद्रेष्काणद्वादशांशत्रिंशांशकुण्डानां निर्माणम्, लग्नादिद्वादशभावेभ्यो विचारणीयविषयाणां पृथक् पृथग्वर्णनम्, भावस्थग्रहाधारेण भावफलवर्णनं विंशोत्तरीयोगिनीदशानां सामान्यफलकथनञ्च ।	१५
• अहर्गणसाधनम्, ध्रुवक्षेपकनिरूपणञ्च	(च) प्रकरणे - पञ्चाङ्गसाधनम् -	२०

• संस्कारप्रकारकथनपूर्वकं ग्रहसधानादि निर्धारत विषयस्पष्टीकरणम् • तिथिनक्षत्रयोगकरणानयनम्	ज्योतिषशास्त्रस्य वेदस्य च महत्त्वम्, करणग्रन्थस्य रामस्य च स्तुतिः । ग्रन्थारम्भकारणम्, अहर्गणसाधनम्, ध्रुवक्षेपकयोर्ज्ञानम् । अहर्गणोत्पन्नग्रहाणां ध्रुवक्षेपकयोः संस्कारप्रकारः स्वदेशीयकरणोपायश्च, मध्यमार्क-बुध-शुक्र-चन्द्राणां साधनम्, चन्द्रोच्चराह्वोः साधनम् । कुज-बुधशीघ्रकेन्द्रयोरानयनम्, गुरुशुक्रशीघ्रकेन्द्रयोः साधनम्, शनिसाधनम्, ग्रहाणां मध्यमगतिकालानामवगमः, भुज-कोटिपदानामवगमः, रवेर्मन्दोच्चानयनम्, ग्रहाणां केन्द्रं रविचन्द्रयोर्मन्दफलसाधनञ्च, रविचन्द्रयोर्गतिस्पष्टीकरणम्, पलभाज्ञानम्, चरखण्डचरफलयोः साधनम्, चरफलभुजफलयोः संस्कारविधिः, अयनांशसाधनम्, तिथिनक्षत्रयोगकरणानयनञ्च ।	

४. शिक्षणविधयः

पाठ्यांशप्रकृत्यानुसारेण व्याख्यानं-तालिकादिप्रदर्शन-मानकवाचनं-विमर्श-प्रश्नोत्तराद्याःपद्धतयः ।

५. मूल्याङ्कनविधयः

क) निर्माणात्मके मूल्याङ्कने कक्षाकार्यकलापान्तर्गतपठनादिकार्यादिमाध्यमेनसह गृहकार्यप्रदानम् ।

ख) निर्णयात्मके मूल्याङ्कने तु अधस्तनतालिकानुसारेण प्रवर्तनीयम् -

क्रमविभागः	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्यापूर्णाङ्कश्च	विशेषविवरणम्
क	वस्तुगतप्रश्नाः	२०×१ = २०	सर्वेप्रश्नाः अनिवार्याः
ख	विषयगतप्रश्ना		
	(अ) संक्षिप्तोत्तरात्मकाः	१४×४ = ५६	चत्वारिप्रश्नाःवैकल्पिकाः
	(आ) व्याख्यानात्मकाः	३×८ = २४	द्वौ प्रश्नौ वैकल्पिकौ

पाठ्यग्रन्थाः सन्दर्भसूची च

क) [redacted]

ग्रहलाघवम् (गणेशदैवज्ञविरचितम्) ।
गोलपरिभाषा (पं सीतारामशर्मविरचिता) ।
मुहूर्तचिन्तामणिः (रामदैवज्ञविरचितः) ।
लघुजातकम् वराहमिहिरविरचितम्
ज्योतिषम्, कक्षा ८,९,१० जनक शिक्षा सामग्री
शीघ्रबोधः (काशीनाथदैवज्ञविरचितः) ।

ख) सन्दर्भग्रन्थाः - ज्योतिषम् (मुरलीधर दाहाल, एक्मि ग्लोबल पब्लिकेशन्स प्रा.लि., काठमाडौं, वि.सं. २०६९ ।

गोलबोधः (नयराजपन्तविरचितम्
गोलपरिभाषा मुरलीधरदाहालविरचितम्

अनिवार्य-संस्कृतव्याकरणम्

विषय: - अनिवार्य-संस्कृतव्याकरणम्
पाठ्यांश सङ्केत: - १०१
पाठ्यांशप्रकृति: : सैद्धान्तिकी

स्तर: - प्राक्-शास्त्री (संस्कृतप्रशिक्षणम्)
पूर्णाङ्का: - १००
उत्तीर्णाङ्का:- ४०
पाठ्यभारा: -: ३६ घण्टा (क्रेडिट ६)

१. पाठ्यांशपरिचय:

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्योच्चमाध्यमिकविद्यालयीयपरीक्षामुत्तीर्णानां शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां प्रवेशार्हतासिद्धयेऽनिवार्यविषयतया निर्धारितोऽयं संस्कृतव्याकरणविषयसम्बद्धः पाठ्यांशः । अस्मिन् पाठ्यांशे प्रत्याहार-स्थान-प्रयत्न-सञ्ज्ञासन्धिसूत्र-सुबन्तपदसिद्धि-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-तिङन्त-रूपावली-कारक-समास-कृत्तद्धितप्रत्ययसम्बद्धा विषया निर्धारिताः सन्ति ।

२. सामान्योद्देश्यम्

अस्य पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यानि अधोनिर्दिष्टानि सन्ति -

- व्याकरणशास्त्रस्य परिचयदाने प्रत्याहारस्थानप्रयत्नसञ्ज्ञासन्धिप्रयोगाभ्यासकरणे सामर्थ्योत्पादनम्,
- सुबन्तेष्वजन्तहलन्तशब्दानां रूपसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनेऽव्ययशब्दानामर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यप्रयोगे च क्षमतोत्पादनम्,
- साधारण-तिङन्तप्रक्रियां बुध्वा रूपावलिप्रदर्शने ण्यन्त-सन्नन्त-यङन्त-भावकर्मार्थानामुदाहरणानां प्रयोगाभ्यासकरणे निपुणतोत्पादनम्,
- कारक-विभक्त्यर्थसमासप्रक्रियानिरूपणशिल्पोत्पादनम्,
- कृत्-तद्धितस्त्रीप्रत्ययान्तानांशब्दानांसिद्धिप्रक्रियानिदर्शनक्षमतोत्पादनम् ।

३. विशिष्टोद्देश्यं पाठ्यविषयसंयोजनञ्च

प्रकरणगतविशिष्टोद्देश्यम्	पाठ्यविषया:	अङ्का:
• व्याकरणशास्त्रस्योपयोगिता-प्रदर्शनम् • प्रत्याहारस्थानाभ्यान्तरबाह्य-प्रयत्नानांपरिचयप्रदानम्	१) प्रकरणे - क. व्याकरणशास्त्रपरिचय: प्रत्याहारस्थानप्रयत्नसंज्ञापरिचयश्च - संस्कृतभाषाया: पाणिनीयव्याकरणस्य च संक्षेपेण परिचय: । पाणिनीयव्याकरणे पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीनामवदानस्य संक्षेपेण परिचय: । व्याकरणस्य प्रतिपाद्यविषयत्वेन पदनिर्माणपरिचय: । पदनिर्माणप्रक्रियायां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-मध्यसिद्धान्तकौमुदी-लघुसिद्धान्तकौमुदीनां महत्त्वम् । पाणिनीयव्याकरणस्य प्रत्याहारमूलकत्वस्थापनम् । प्रत्याहारसूत्राणि (अइउण् इत्यारभ्य हल्पर्यन्तानि) । आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रार्थनिर्दिष्टरीत्या प्रत्याहारनिर्माणम् । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय: इत्यनेन सवर्णग्रहणम् । उच्चारणस्थानानुरूपेण वर्णानां वर्गीकरणम् । आभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानुरूपेण वर्णानां वर्गीकरणम् । व्याकरणोपयोगिन्य: पारिभाषिक्य: संज्ञा:- उपदेशेऽजनुनासिक इत्, हलन्त्यम्, अदर्शनं लोप:, ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत:, उच्चैरुदात्त:, नीचैरनुदात्त:, समाहार: स्वरित:, मुखनासिकावचनोऽनुनासिक:, तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्, पर: सन्निकर्ष: संहिता, हलोऽनन्तरा: संयोग:, सुप्तिङन्तं पदम्, अदेङ् गुण:, वृद्धिरादैच्, उपसर्गा: क्रियायोगे, प्रादि-उपसर्गपरिचय: ।	१०
• अच्-सन्धिप्रक्रिया-निरूपणम् • हल्-सन्धिप्रक्रिया-निदर्शनम् • विसर्गसन्धिप्रक्रिया-प्रकाशनम्	ख) अच्सन्धिपरिचय: - यण्सन्धि:(इको यणचि) अयादिसन्धि:(एचोऽयवायाव:) गुणसन्धि:(आद् गुण:) वृद्धिसन्धि:(वृद्धिरेचि) दीर्घसन्धि:(अक: सवर्णे दीर्घ:), पूर्वरूपसन्धि: (एङ: पदान्तादति) पररूपसन्धि: (एङि पररूपम्) प्रकृतिभावसन्धि: (प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्) । ग) हल्सन्धिपरिचय: - श्चुत्वसन्धि: (स्तो: श्चुना श्चु:), ष्टुत्वसन्धि: (ष्टुना ष्टु:), जश्त्वसन्धि: (झलां जशोऽन्ते), अनुस्वारसन्धि:	

	(मोऽनुस्वारः, परसवर्णसन्धिः(अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, तोर्लि) घ) विसर्गसन्धिपरिचयः - विसर्गसन्धिः (विसर्जनीयस्य सः, वा शरि, खरवसानयोर्विसर्जनीयः, अतोरोरप्लुतादप्लुते, हशि च, रो रि, ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः, एततदो सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि) । द्रष्टव्यम्- उपर्युक्तसन्धिशिक्षणे उदाहरणप्रदर्शनपुरस्सरं सन्धिविच्छेदं दर्शयित्वा सूत्रेण सन्धिं विधाय च सन्धियुतानि पदानि बोधनीयानि ।	
• अजन्तपुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गानां प्रातिपदिकानां रूपसाधनम् • अजन्तपुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गानां प्रातिपदिकानां रूपकथनम्	२) प्रकरणे - क) अजन्तसुबन्तानां रूपसिद्धिः - सुप्तिङन्तरूपाणां पदानां परिचयः । प्रातिपदिकस्य परिचयः । सुपां परिचयः । प्रातिपदिकात् सुप्-प्रत्यय(विभक्ति)विधानेन निष्पन्नानां सुबन्तपदानां परिचयः, अव्ययानां सुबन्तेष्वन्तर्भावबोधनञ्च । एकवचन-द्विवचन-बहुवचन-विभक्तीनामेकत्व-द्वित्व-बहुत्व-संख्यायाः प्रातिपदिकार्थस्य चावबोधनम् । रूपसिद्धिप्रक्रियया सह रूपावलीज्ञानस्य महत्त्वबोधनम् । ततः राम-सर्व-हरि-पति-कति-एक-द्वि-त्रि-शम्भु-पितृ-कर्तृ-गोशब्दानां प्रमुखसूत्रविधिनिर्देशन-पूर्वकं रूपसिद्धिशिक्षणम् । एवमेव रमा-सर्वा-मति-द्वि-त्रि-नदी-धेनु-वधू-मातृ-स्वसृशब्दानां रूपसिद्धि-शिक्षणम् । एवमेव ज्ञान-वारि-दधि-शब्दानामपि रूपसिद्धिशिक्षणम् । वाक्येषु प्रयोगशिक्षणञ्च ।	२८
• हलन्तपुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गानां प्रातिपदिकानां रूपसाधनम् • हलन्तपुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गानां प्रातिपदिकानां रूपकथनम्	ख) हलन्तसुबन्तानां रूपसिद्धिः - हलन्तेषु लिह्-चतुर्-दिक्-दिव्-राजन्-यशस्विन्-युवन्-अष्टन्-मघवन्-विद्वस्शब्दानां प्रमुखविधिविधायकसूत्रनिर्देश-पूर्वक रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । एवमेव उपानह्-आशिष्-चतुर्-शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । तथैव चतुर्-धनुष्-पयस्-शब्दानामपि रूपसिद्धिप्रक्रिया-शिक्षणम् । ततो हलन्तशब्दानां युष्मद्-अस्मद्-इदम्-तद्-यद्-अदस् -शब्दानामपि रूपावलीशिक्षणम् । वाक्येषु प्रयोगशिक्षणञ्च ।	
• अव्ययशब्दानां परिचयप्रदानम् • अव्ययशब्दानामर्थकथनम् • अव्ययशब्दानांवाक्यप्रयोगाभ्यासः	ग) अव्ययशब्दानां परिचयः - सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ इति कारिकार्थस्फोरणपूर्वकम् अव्ययानां परिचयः । अव्ययानां सुबन्तपदेष्वन्तर्भावशिक्षणम् । स्वर् (स्वर्गे परलोके च), अन्तर् (मध्ये), प्रातः (प्रत्यूषे), पुनः (अप्रथमे, विशेषे च), उच्चैस् (महति वा उच्चस्थाने), नीचैस् (अल्पे वा नीचस्थाने), शनैस् (क्रियामान्द्ये), ऋते (वर्जने), विना (अन्तरेण), युगपत् (एककाले), पृथक् (भिन्ने), ह्यस् (अतीते अह्नि), श्वस् (अनागते अह्नि), दिवा (दिवसे), रात्रौ (निशि), सायम् (निशामुखे), चिरम् (बहुकाले), ईषत् (अल्पे), तूष्णीम् (मौने), बहिस् (बाह्ये), समया (समीपे), निकषा (अन्तिके), वृथा (व्यर्थे), नक्तम् (रात्रौ) इत्येतेषामव्ययानां सम्यक् अर्थबोधनपूर्वकं वाक्येषु प्रयोगशिक्षणम् ।	
• साधारणतिङन्तपरिचयः, लकारार्थनिर्धारणम्, लकाराणां परिचयदानम्, लादेशादिनिर्धारणम्, दशसु गणेषु जायमानां विकरणानां परिचयदानम्, प्रमुखसूत्रनिर्देशनपुरस्सरं निर्धारित	३) प्रकरणे- क) साधारणतिङन्तपरिचयः - तिङन्तपदपरिचयः । तिङ्परिचयः । लकाराः । लकारार्थपरिचयः । तिङामात्मनेपदपरस्मैपदविभागः । प्रथमपुरुष-मध्यमपुरुष-उत्तमपुरुषविभागः । तिङन्ते भ्वादिगणपरिचयः । नवसु गणेषु जायमानानां विकरणानां परिचयः । ततः प्रमुखसूत्र-निर्देशन-पुरस्सरं परस्मैपदिनो भूधातोः आत्मनेपदिनो वृतुधातोश्च रूपसिद्धिप्रक्रियाशिक्षणम् । तदनन्तरं स्था-पा-दृशिर्-श्रु-खाद्-पच्-हस्-	२५

धातूनां रूपसिद्धिप्रक्रियानिरूपणम् • तिङन्तक्रियापदानां रूपावलिप्रदर्शनम् • तिङन्ते ण्यन्तसन्नन्तयङन्तभावकर्मार्थानां निर्धारितधातूनां परिचयप्रदानम् • प्रकरणभेदेनप्रक्रियागतवैशिष्ट्यनिर्धारणम्	हन्-घ्रा-भी-दा-नृत्-नश्-चि-इष्-प्रच्छ्-रुध्-कृञ्-ग्रह्-बन्ध्-चिन्त-गण-पाल-यज्-धातूनामर्थनिर्देशपूर्वकं रूपावलीनां शिक्षणम् । ख) तिङन्ते ण्यन्त-सन्नन्त-यङन्त-भाव-कर्मार्थानां परिचयः - ण्यन्ते- तत्प्रयोजको हेतुश्च, हेतुमति च, सनाद्यन्ता धातवः इत्येतैः सूत्रैः भू-पठ्-गम्-धातूनां ण्यन्तत्वं विधाय एतेषां ण्यन्तानां धातूनां रूपावलीशिक्षणम् । सन्नन्ते धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा इति सूत्रेण सन्नन्तं विधाय कृञ्-पठ्-गम्-पा-धातूनां रूपावलीनां शिक्षणम् । यङन्ते धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् इति सूत्रेण यङन्तं विधाय भू-गम्-अट्-धातूनां रूपावलीनां शिक्षणम् । भावकर्मार्थकलकारे - भावे कर्मणि च लकारविधाने सति सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदानि रूपाणि जायन्त इति बोधनम्, धातोर्भावे लकारे सति वचनपुरुषयोरन्वयाभावात् प्रतिलकारं प्रथमपुरुषस्यैकवचन एव रूपाणि जायन्त इति बोधनम् । कर्मणि लकारे विधाने तु आत्मने पदस्य सर्वासु विभक्तिषु रूपाणि भवन्तीति बोधनम् । तदनन्तरं भू-पठ्-पच्-गम्-लिख्-दृश्-पा-श्रु-दा-धातूनां भावलकारान्तानां कर्मलकारान्तानाञ्च रूपावलीनां शिक्षणम् । प्रतिप्रकरणं प्रयोगाणां वाक्येषु शिक्षणञ्च ।	
• षट्कारकाणां परिचयनिरूपणम् • कारकसंज्ञाविधायकानां विभक्तिविधायकानाञ्चसूत्राणामथर्पिनप्रकारनिदर्शनम् • षष्ठीविभक्तेः कारकोदाहरणानाञ्चसिद्धिप्रक्रियानिरूपणपूर्वकं वाक्यप्रयोगपर्यालोचनञ्च । • समासभेदप्रदर्शनम् • समासलक्षणनिरूपणम्, लौकिकालौकिकविग्रहस्वरूपकथनञ्च । • निर्धारितसमासविधायकसूत्राणामर्थकथनम्,समासप्रक्रियागतवैशिष्ट्यप्रदर्शनम् • समस्तपदानांविग्रहप्रदर्शनेन सह विगृहीतानांसमासप्रक्रियाकरणेनां निष्पन्नत्वनिर्धारणञ्च ।	४) प्रकरणे - क) कारक-विभक्त्यर्थपरिचयः - कारकपरिचयः । कारकभेदाः । अधोनिर्दिष्टानां कारकसंज्ञाविधायकानां विभक्तिविधायकानाञ्च सूत्राणां सोदाहरणं शिक्षणम्- प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा, सम्बोधने च, कर्तुरीप्सिततमं कर्म, कर्मणि द्वितीया, अधिशीङ्स्थासां कर्म, अभितः परितः समया निकषाहाप्रतियोगेऽपि, अन्तरान्तरेण युक्ते, स्वतन्त्रः कर्ता, साधकतमं करणम्, कर्तृकरणयोस्तृतीया, सहयुक्तेऽप्रधाने, येनाङ्गविकारः, कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्, चतुर्थी सम्प्रदाने, क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः, तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या, नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च, ध्रुवमपायेऽपादानम्, अपादाने पञ्चमी, भीत्रार्थानां भयहेतुः, पृथग्विनानानाभि-स्तृतीयाऽन्यतरस्याम्, षष्ठी शेषे, आधारोऽधिकरणम्, सप्तम्यधिकरणे च, यस्य च भावेन भावलक्षणम्, यतश्च निर्धारणम् । ख) समासपरिचयः - समासलक्षणम् । समासभेदाः । विग्रहपरिचयः । अव्ययीभाव-तत्पुरुष-बहुव्रीहि-द्वन्द्व-समासानां सोदाहरणं परिचय-प्रदानम् । नैकेषां समस्तपदानां विग्रहप्रदर्शनम्, विगृहीतानां समस्तीकरणञ्च ।	२५
• कृत्-प्रत्ययानां परिचयप्रदानम् • कृत्-प्रत्ययविधानेनसंज्ञाविशेषणभावार्थबोधकानांशब्दानांनिष्पादनम् • निर्धारितकृत्य-कृत्-प्रत्ययद्वारा शब्दनिष्पादनम् • कृत्प्रक्रियासम्बद्धानांनिर्धारितसूत्राणामर्थकथनम् लक्ष्येसङ्घटनञ्च । • कृदन्तशब्दानांप्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणम् • तद्धितप्रत्ययपरिचयप्रदानम्	५) प्रकरणे - क) कृत्-प्रत्ययपरिचयः - धातोः कृत्प्रत्ययाः जायन्त इति बोधनम् । धातोः कृत्प्रत्ययविधानेन संज्ञा-विशेषण-भावार्थबोधकानि सुबन्तानि पदानि निष्पाद्यन्त इति शिक्षयित्वा तव्य-अनीयर्-ण्वुल्-तृच्-क्त-क्तवतु-क्त्वा(ल्यप्)-तुमुन्-शतृ-शानच-घञ्-प्रत्ययैः कृदन्तपदानां निष्पादनं, व्युत्पादनञ्च । कृदन्तपदव्युत्पादने धातोरर्थनिर्देशनेन साकं प्रत्ययार्थस्य शिक्षणं विधेयम् । तत्र कृत्प्रत्ययार्थनिर्देशकानि सूत्राणि विशेषेण बोधनीयानि । तानि सूत्राणि वक्ष्यमाणस्वरूपाणि सन्ति-कर्तरि कृत्, तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः, अर्हे कृत्यतृचश्च, समानकर्तृकयोः पूर्वकाले, तुमुण्णमुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ख) तद्धितप्रत्ययपरिचयः -	२०

• विवक्षितेष्वर्थेषु निर्धारिततद्धितप्रत्ययविधानेन विशेषार्थयुतशब्दनिष्पादनम् • तद्धितप्रक्रियासम्बद्धानां निर्धारितसूत्राणामर्थकथनम्, लक्ष्येसङ्घटनञ्च । • तद्धितान्तशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणम् • स्त्रीप्रत्ययस्यपरिचयप्रदानम् • निर्धारितस्त्रीप्रत्ययविधायकानांसूत्राणामर्थनिदर्शनम् • स्त्रीप्रत्ययगतप्रक्रियावैशिष्ट्यख्यापनम् ।	प्रातिपदिकात् तद्धितप्रत्यया जायन्त इति बोधनम् । विभिन्नेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विवक्षितेष्वर्थेषु तद्धितप्रत्ययविधानेन विशेषार्थयुतानि तद्धितान्तानि पदानि निर्मीयन्त इति विशेषेण बोधनीयम् । अण्-फक्-ढक्-घ-छ-यत्-मतुप्-ठक्-वति-त्वल्-तल्प्रत्ययैः तद्धितान्तपदानां निष्पादनं, व्युत्पादनञ्च । तत्र तद्धितार्थनिर्देशकानि सूत्राणि शिक्षणीयानि । तानि यथा- तस्यापत्यम्, तेन रक्तं रागात्, नक्षत्रेण युक्तः कालः, दृष्टं साम, संस्कृतं भक्षः, साऽस्य देवता, तस्य समूहः, तदधीते तद्वेद, तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि, तेन निर्वृतम्, तस्य निवासः, तत्र जातः, तत्र भवः, तत आगतः, तेन प्रोक्तम्, तस्य विकारः, संस्कृतम्, तरति, चरति, वेतनादिभ्यो जीवति, निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः, रक्षति, तदस्य पण्यम्, तदस्य प्रहरणम्, शीलम्, तत्र नियुक्तः, तत्र साधुः, तस्मै हितम्, तस्येश्वरः, तदर्हति, तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः, तत्र तस्येव, तस्य भावस्त्वतलौ, तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ, कर्मणि घटोऽठच् । ग) स्त्रीप्रत्ययस्य च परिचयः - स्त्रीप्रत्ययानां सामान्यपरिचयः । पुंल्लिङ्गे प्रयुक्तानां शब्दानां स्त्रीत्वविधानशिक्षणम् । तत्र विशेषेण वक्ष्यमाणसूत्रोदाहरणानि शिक्षणीयानि- अजाद्यतष्टाप्, षिद्गौरादिभ्यश्च, वोतो गुणवचनात्, उगितश्च, पुंयोगादाख्यायाम्, इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य-यव-यवन-मातुलाचार्याणामानुक्, वयसि प्रथमे, ऋन्नेभ्यो ङीप्, उगितश्च, यूनस्तिः ।	

[illegible] शिक्षणविधयः

[illegible]प्रकृत्यनुसारेण व्याख्यानं-तालिकादिप्रदर्शन-मानकवाचनं-विमर्श-प्रश्नोत्तराद्याःपद्धतयः ।

[illegible] मूल्याङ्कनविधयः

[illegible] [illegible]त्मके मूल्याङ्कने कक्षाकार्यकलापान्तर्गतपठनादिकार्यादिमाध्यमेनसह गृहकार्यप्रदानम् ।

[illegible] [illegible]त्मके मूल्याङ्कने तु अधस्तनतालिकानुसारेण प्रवर्तनीयम् -

[illegible]विभागः	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्यापूर्णाङ्काश्च	विशेषविवरणम्
[illegible]	वस्तुगतप्रश्नाः	२०×१ = २०	सर्वेप्रश्नाः अनिवार्याः
[illegible]	विषयगतप्रश्नाः		
	(अ) संक्षिप्तोत्तरात्मकाः	१४×४ = ५६	चत्वारिप्रश्नाःवैकल्पिकाः
	(आ) व्याख्यानात्मिकाः	३×८ = २४	द्वौ प्रश्नौ वैकल्पिकौ

[illegible]ग्रन्थाः सन्दर्भसूची च

[illegible] [illegible]ग्रन्थः

लघुसिद्धान्तकौमुदी - वरदराजाचार्यः ।

[illegible] [illegible]यकग्रन्थाः -

[illegible] लघुसिद्धान्तकौमुदी, नेपालीभाषाटीकासहिता सहिता (टी. प्रा.डा.दुर्गादत्तशर्मा उपाध्याय), नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.स [illegible] ।

[illegible] लघुसिद्धान्तकौमुदी, श्रीधरमुखोल्लासिनीव्याख्या सहिता (व्या.गोविन्दाचार्यः, स. आचार्य रघुनाथः), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, वि.स. २०६२ ।

[illegible] प्रारम्भिक रचनानुवाद कौमुदी- कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, सन् २०[illegible] ।४. व्याकरणस्य [illegible]त्मिका व्युत्पत्तिः -प्रा. ध्रुवप्रसाद ज्ञवाली ।

[illegible] संस्कृत व्याकरण एवं लघुसिद्धान्तकौमुदी (वरदराजाचार्य) सम्पा. डा. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, सन् [illegible]००० ।

[illegible] संस्कृत व्याकरणशास्त्रका इतिहास (१।३ भाग), युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रष्ट, बहालगढ, जिला सोनीपत [illegible], वि.स २०३० ।

अनिवार्य-संस्कृतभाषावाङ्मयम्

विषयः -संस्कृतभाषावाङ्मयम्
पाठ्यांश सङ्केतः - १०२
पाठ्यांशप्रकृतिः : सैद्धान्तिकी

स्तरः - प्राक्-शास्त्री (संस्कृतप्रशिक्षणम्)
पूर्णाङ्काः - १००
उत्तीर्णाङ्काः- ४०
पाठ्यभाराः -: ९६ घण्टा (क्रेडिट ३)

१. पाठ्यांशपरिचयः

संस्कृतेतरविषयमवलम्ब्य उच्चमाध्यमिकपरीक्षामुत्तीर्णानां शास्त्रिकक्षां प्रविविक्षूणां छात्राणां व्यवहारसिद्धयेऽनिवार्यविषयतया निर्धारितः संस्कृतभाषावाङ्मयविषयसम्बद्धोऽयं पाठ्यक्रमः । पाठ्यक्रमेऽस्मिन् वाक्यनिर्माण-वाच्यपरिवर्तन-काव्यपरिचय-नीतिज्ञानपूर्वकगद्यपद्यात्मकभाषापरिचय-न्यायपदार्थ-परिष्कारशैलीपरिचयद्वारा संस्कृतभाषावाङ्मयस्य परिचयादिरूपा विषयाः सन्निविष्टाः सन्ति ।

२. सामान्योद्देश्यम्

अस्य पाठ्यांशस्य सामान्योद्देश्यानि अधोनिर्दिष्टानि सन्ति -

- संस्कृतव्याकरणस्य सामान्यपरिचयप्रदानम्
- श्रवणकथनपठनलेखनादिसंस्कृतभाषिकशिल्पप्रवर्द्धनाय वाक्यनिर्माणपरिवर्तनादि प्रदर्शनम्
- काव्यपरिचयनिरूपणशब्दशक्तिविवेचनञ्च
- अलङ्कारपरिचयोवृत्तपरिचयश्च
- नीतिशिक्षोपयोगिविषयमाध्यमेनसंस्कृतभाषिकशिल्पकौशलप्रवर्द्धनम्
- संस्कृतवाङ्मयपरिचयप्रदानम्
- सर्वशास्त्रोपकारकन्यायदर्शनगतपदार्थप्रतिपादनम्
- न्यायशास्त्रगतपरिष्कारशैलींस्पष्टयितुम् ।

३. विशिष्टोद्देश्यं पाठ्यविषयसंयोजनञ्च

प्रकरणगतविशिष्टोद्देश्यम्	पाठ्यविषयाः	अङ्काः
• संस्कृतव्याकरणान्तर्गतवाक्यस्य सामान्यपरिचयप्रदानम् • वाक्यपरिवर्तनस्य घटकतत्त्वानांपर्यालोचनम् • तिङन्तक्रियापदयुक्तानांवाक्यानांलिङ्गवचनपुरुषकालवाच्यप्रभृतिवाक्यपरिवर्तनघटकतत्त्वमाधृत्य वाक्यपरिवर्तनम् • निर्धारितकृत्प्रत्ययव्युत्पन्नपदानांसाहाय्ये न चेत्, नोचेत्, किन्तु, परन्तु प्रभृतियोजकपदानाञ्चप्रयोगेन वाक्यसंश्लेषणम् • एकीकृतानांवाक्यानां कृदन्तपदेषुसमापकक्रियाप्रयोगेण योजकपदानामपसारणेनच वाक्यविश्लेषणम् • वाच्यस्यसामान्यपरिचयप्रदानम् • कर्तृकर्मभाववाच्यानांस्वरूपप्रदर्शनम् • कर्तृवाच्यवाक्यानां कर्मणिभावेच परिवर्तनम् • कर्मभाववाच्यानां वाक्यानां कर्तरिपरिवर्तनम्	१. प्रकरणे - क) वाक्यपरिवर्तनम् - वाक्यस्य सामान्यः परिचयः । वाक्यपरिवर्तनप्रयोजनम् । वाक्यपरिवर्तनस्य घटकतत्त्वानि । तिङन्तक्रियापदयुक्तानां वाक्यानां काल-वाच्य-वचन-पुरुषाणामाधारे तिङन्त-कृदन्तोभयविधक्रियापदयुतानां, केवलं कृदन्तपदयुतानाञ्च वाक्यानां लिङ्ग-काल-वचन-पुरुष-वाच्य-वाक्यरचनानामाधारे सविधि वाक्यपरिवर्तनशिक्षणम् । वाक्यरचनायाञ्च विशेषतः क्त्वा-तुमुन्-शतृ-शानच्-ण्वुल्-णमुल्-इष्णुच्-णिनि-स्यतृ-ष्युन्प्रभृतिकृत्प्रत्ययव्युत्पन्नानां पदानाम्, चेत्, नोचेत्, किन्तु, परन्तु, तु, यत्र, तत्र, यदा, तदा, अपि च, च, यदायदा, तदातदा, यत्रयत्र, तत्रतत्र, यदि, यद्यपि, तथापि, उत, आहोस्वित्, उताहो चेत्यादियोजकपदानाञ्च प्रयोगेणाऽनेकवाक्यानामेकवाक्यीकरणं (वाक्यसंश्लेषणं) तथाविधानामेकीकृतानां वाक्यानाञ्च कृदन्तपदेषु समापकक्रियाप्रयोगेण, योजकपदानामपसारणेन चानेकवाक्यीकरणम् (वाक्यविश्लेषणम्) । ख) वाच्यपरिवर्तनम् - वाच्यस्य सामान्यः परिचयः । वाच्यपरिवर्तनप्रयोजनप्रतिपादनम् । वाच्यानां कर्तृ-कर्मÛ-भाववाच्यत्वेन त्रिविधत्वप्रतिपादनम् । कर्तृ-कर्म-	२०

• अनेकलकारनियमान्वितानांक्रियापदानांकृदन्तपदानाञ्चप्रयोगबहुलवाच्यान्तरणाभ्यासः	भाववाच्यानां लक्षणप्रतिपादनम् । तत्र कर्तृपदाधीनक्रियापदत्वे कर्तृवाच्यत्वसिद्धिः, तत्र च अकर्मक(सकर्मकोभयविधक्रियापदानां प्रयोज्यत्वप्रतिपादनम् । कर्मपदाधीनक्रियापदत्वे कर्मवाच्यत्वसिद्धिः, तत्र सकर्मकक्रियामात्रप्रयोज्यत्व(प्रतिपादनम् । क्रियार्थप्रधानत्वे भाववाच्यत्वसिद्धिः, तत्र अकर्मकक्रियापदमात्रस्य प्रयोज्यत्वप्रतिपादनञ्च । वाच्यान्तरणविधीनां निरूपणम् । कर्तृवाच्यस्य सकर्मकत्वे कर्मवाच्ये, अकर्मकत्वे च भाववाच्ये वाच्य(परिवर्तनस्य निरूपणम् । कर्मवाच्यस्य केवले कर्तृवाच्ये, भाववाच्यस्य च केवले कर्तृवाच्ये वाच्यान्तरणीयत्वनिदर्शनम् । अनेकलकार(नियमान्वितानां क्रियापदानां, कृदन्तपदानाञ्च प्रयोगबहुलं वाच्यान्तरणशिक्षणम् ।	
• काव्यपरिचयप्रदानम् • काव्यलक्षणकथनम् • काव्यहेतुकाव्यप्रयोजनपरिचयप्रदानम् • काव्यभेदनिर्धारणम् • अभिधालक्षणाव्यञ्जनादि शब्दशक्तिनिरूपणम् • ध्वनेर्लक्षणनिरूपणं रसविवेचनञ्च • सभेदकाव्यदोषपरिचयप्रदानम् • अलङ्कारपरिचयप्रदानम् • निर्दिष्टालङ्काराणांसोदाहरणविवेचनम् • वृत्तपरिचयप्रदानम् • गणविरामादिकंबुध्वानिर्दिष्टवृत्तानांलक्षणोदाहरणप्रदर्शनम्	२. प्रकरणे - क) काव्यनिरूपण शब्दशक्तिविवेचनञ्च - काव्यशब्दस्य व्युत्पत्तिः, काव्यलक्षणम्, काव्यहेतुः, काव्यप्रयोजनम्, वाक्यस्वरूपम्, पदपरिचयः, शब्दविभागः, अर्थविभागः, वाचकलक्षकव्यञ्जकशब्दानां लक्षणम्, सङ्केतग्रहप्रकारः, अभिधापरिचयः, लक्षणापरिचयः, व्यञ्जनापरिचयः, काव्यभेदाः, ध्वनिलक्षणम्, रसलक्षणम्, सभेदं दोषलक्षणनिरूपणम् । ख) अलङ्कारविवेचनं वृत्तपरिचयश्च - अलङ्कारलक्षणनिरूपणम्, अलङ्कारविभागः, अधोलिखितानामलङ्काराणां सोदाहरणं परिचयः, अनुप्रासः, यमकम्, श्लेषः, स्वभावोक्तिः, उपमा, मालोपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्तिः, व्यतिरेकः, निदर्शना, दृष्टान्तः, अर्थान्तरन्यासः, दीपकम्, तुल्ययोगिता, समासोक्तिः, अप्रस्तुतप्रशंसा, विभावना, विशेषोक्तिः, परिसंख्या, व्याजोक्तिः, वक्रोक्तिः, संसृष्टिः, सङ्करश्च । वृत्तपरिचये - गणविरामादिज्ञानपुरःसरमधोनिर्दिष्टवृत्तानां लक्षणोदाहरणपरिचयः, शशिवदना, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, भुजङ्गप्रयातम्, द्रुतविलम्बितम्, वसन्ततिलका, मालिनी, पञ्चचामरम्, शिखरिणी, पृथ्वी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा च ।	२०
• नीतिशिक्षायाःमहत्वख्यापनम् • हितोपदेशान्निर्गतनीतिश्लोकानामर्थप्रकाशनम् • निर्दिष्टनीतिकथानांविश्लेषणम् • गद्यपद्यलेखनाभ्यासः	३. प्रकरणे - क) नीतिबोधनपूर्वकगद्यपद्यात्मकसंस्कृतभाषायाः शिक्षणम् - हितोपदेशस्य नीतिश्लोकसहितः निर्दिष्टकथाभागः तत्र कथामुखान्तो भागः, मित्रलाभः तत्र वृद्धव्याघ्रलुब्धपथिककथा, काककच्छपमृगमूषकादीनां कथा, मृगकाकगृध्राणां कथा, व्याधमृगादीनां कथा, धूर्तगृध्रहस्तिकथा । (अत्र शिक्षकैः कथामाध्यमेन नीतिज्ञानम्, पद्यरचनासहितगद्यरचनायाः ज्ञानञ्च छात्राणां भवेदिति धिया शिक्षणीयम्) ।	२०

• संस्कृत वाङ्मयस्यपरिचयप्रदानम् • सभेदवेदोपदेनादापरिचयनिरूपणम् • सभेदषडङ्गानांपरिचयप्रकाशनम् • पुराण-न्यायदर्शन-मीमांसाशास्त्र-धर्मशास्त्रप्रभृत्युपाङ्गानांपरिचयदानम्	ख) संस्कृतवाङ्मयस्य संक्षिप्तपरिचयः - चत्वारो वेदाः - ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च । चत्वार उपवेदाः - आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अर्थशास्त्रञ्च । षडङ्गानि - शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषञ्च । चत्वार उपाङ्गानि - पुराणानि, न्यायदर्शनम्, मीमांसाशास्त्रम्, धर्मशास्त्रञ्च । (अष्टादश विद्यासु मध्ये - उपपुराणानां पुराणे, वैशेषिकदर्शनस्य न्यायदर्शने, मीमांसायां वेदान्तस्य, धर्मशास्त्रे रामायणम्, महाभारतम् आदि इतिहासस्य तथा सांख्य-पाशुपत-वैष्णव आदि दर्शनानाञ्चान्तर्भावो भवति ।) (ऋग्वेदस्य २१ शाखाः, यजुर्वेदस्य १०१ शाखाः, सामवेदस्य १००० शाखाः, अथर्ववेदस्य च ९ शाखाः सन्ति । आहत्य सम्पूर्णस्य वेदस्य ११३१ शाखाः भवन्ति, तन्मध्ये कालक्रमेण काश्चन शाखाः अधुना लुप्तप्रायाः सन्ति चेद् काश्चनेदानीमपि समुपलभ्यन्ते ॥ (आयुर्वेदस्य च ८ अङ्गानि - कायचिकित्सा, शल्यतन्त्रम्, शालाक्यतन्त्रम्, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रम्, रसायनतन्त्रम्, वाजीकरणतन्त्रञ्च ।)	२०
• पदार्थ परिचायनं द्रव्यपरिचायनञ्च • प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणादिविवेचनम्	ग) प्रकरणे - क) पदार्थाध्ययनं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणादिविषयबोधश्च द्रव्यादिसप्तपदार्थपरिचयः, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोऽभिधानानां नवद्रव्याणां सलक्षणोदाहरणमध्ययनम्, रूपरसादिबुद्धिपर्यन्तानां गुणानां लक्षणोदाहरणनिरूपणम्, बुद्धिनिरूपणक्रमे प्रत्यक्षप्रमाणपरिचयः, षड्विधसन्निकर्षस्य परिचयश्च, अनुमानप्रमाणाध्ययनविधौ तदङ्गभूतानामनुमितिपरामर्शपक्षधर्मतापक्षसपक्षविपक्षस्वार्थानुमानपरार्थानुमानादीनां हेत्वाभासपर्यन्तानां विषयाणामध्ययनम्, सोदाहरणमुपमानप्रमाणाध्ययनम्, सोदाहरणं शब्दप्रमाणाध्ययनम्,	२०

[illegible]विधयः

[illegible]क्रमानुसारेण व्याख्यान-नालिकादिप्रदर्शन-मानकवाचन-विमर्श-प्रश्नोत्तराद्याःपद्धतयः ।

[illegible]ङ्कनविधयः

[illegible]के मूल्याङ्कने कक्षाकार्यकलापान्तर्गतपठनादिकार्यादिमाध्यमेनसह गृहकार्यप्रदानम् ।

[illegible]के मूल्याङ्कने तु अधस्तनतालिकानुसारेण प्रवर्तनीयम् -

[illegible]	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्यापूर्णाङ्काश्च	विशेषविवरणम्
[illegible]	वस्तुगतप्रश्नाः	२०×१ = २०	सर्वेप्रश्नाः अनिवार्याः

ख	विषयगतप्रश्ना		
	(अ) संक्षिप्तोत्तरात्मका:	१४×४ = ५६	चत्वारिप्रश्ना:वैकल्पिका:
	(आ) व्याख्यानात्मका:	३×८ = २४	द्वौ प्रश्नौ वैकल्पिकौ

पाठ्यग्रन्था: सन्दर्भसूची च

१. अनुवाद चन्द्रिका ....
२. रचनानुवादकौमुदी - पं. कपिलदेव द्विवेदी
३. काव्यदीपिका - निर्दिष्टांशयुता, कान्तिचन्द्रभट्टाचार्यसंगृहीता
४. छन्दोमञ्जरी - निर्दिष्टांशयुता, गङ्गादासरचिता
५. हितोपदेश: (मित्रलाभपर्यन्तो भाग:)
६. संस्कृतसाहित्यस्येतिहास: ......
७. तर्कसङ्ग्रह: - मूलमात्रम्, अन्नम्भट्टविरचित:

सहायकग्रन्था:

१. संस्कृत रचना भाग १
२. संस्कृत रचना भाग २
३. संस्कृत रचना भाग ३
४. काव्यदीपिका - प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल विरचित मीठा टीका सहित
५. साहित्यदर्पण - विश्वनाथ:
६. संस्कृत साहित्यका इतिहास - बलदेव उपाध्याय: